

Hoeveel onderduikers de polder heeft geherbergd bespreekt de schrijfster eigenlijk niet. Wel vermeldt zij, wat verborgen, de schatting hieromtrent van Knipmeijer (circa 25.000 man), maar zelf heeft zij de blijkbaar wel beschikbare getallen hierop niet nader bestudeerd. Duidelijk is dat het aantal onderduikers in vooral mei en juni 1943 sterk steeg. Het deed althans de Nederlandse autoriteiten een zucht van verlichting slaken. Tot dan toe was het personeelsbestand steeds onvoldoende geweest om de polder volgens planning te ontginnen en in cultuur te brengen. Maar al spoedig verlieten ook veel onderduikers de polder weer vanwege het bijzonder zware werk, dat voor onervaren arbeiders vaak te veel bleek. Anderen bleken de polder om andere redenen niet erg paradijselijk te vinden; zij waren bang voor een plotselinge afsluiting van het gebied door de Duitsers. De schaarse toegangen maakten de polder tot een fuik. Op 7 augustus 1944 werd die ook daadwerkelijk dichtgetrokken. Het merendeel van de polderwerkers kon toen evenwel zelfstandig de polder verlaten. Het aantal arbeiders daalde in één klap van circa 4500 naar zo'n 1950 man. Een tweede razzia, op 17 november 1944, was het definitieve einde van het paradijs. Het betoog van de schrijfster dat het hier in de eerste plaats een actie tegen illegale activiteiten betrof en pas daarna een actie, bedoeld om iedereen in Duitsland in te zetten, is weinig overtuigend.

In de optiek van de schrijfster zijn de in de polder werkzame mannen in twee groepen te verdelen: zij die er werkten als onderduiker en de overigen. Die overigen waren veelal de mannen van het eerste uur, meestal boerenjongens die hoopten uiteindelijk zelf land toegewezen te krijgen. Zij bleken met dat perspectief voor ogen de doorzetters. De schrijfster maakt duidelijk dat het de landarbeiders waren die uiteindelijk met het in cultuur brengen van de polder werden belast en dat de onderduikers het simpele doch zware werk als het graven van greppels werd gelaten. In de uitgebreide beschrijving van het dagelijks leven — aardig, al neigt het soms wat naar een jongensboek — lopen de groepen wel (te veel?) door elkaar. Over hun cijfermatige verhouding wordt weinig uitsluitel gegeven, al wordt wel duidelijk dat na mei 1943 de onderduikers overheersten, hetgeen de werkverhoudingen er niet gunstiger op maakte.

Over de onderduikers zelf is de schrijfster ook niet altijd even duidelijk. Zo worden de redenen tot onderduiken wat stiefmoederlijk en ongelijk behandeld. De vraag wat eigenlijk onderduikers moet worden verstaan had ook meer aandacht kunnen krijgen. Iets wat op een definitie lijkt verschijnt pas op bladzijde 140.

De auteur heeft een kundig en lezenswaardig boek geschreven, gebaseerd op precies en nauwgezet archiefonderzoek. Alle bespreekbare aspecten komen aan bod, al maakt de veelheid van gegevens vooral het begin van het boek wat taai. Allengs wordt de toon echter losser. De gekozen chronologische indeling verbreekt soms de samenhang tussen de thema's. Daarnaast is de relatie met de landelijke ontwikkelingen soms wat vaag en plichtmatig aangegeven, hetgeen zo nu en dan tot enigszins merkwaardige simplificaties leidt of tot nietszeggende stukjes. De manier waarop het onderduiken in de NOP wordt beschreven en vooral de wijze waarop de rol van de Nederlandse en Duitse autoriteiten daarin wordt behandeld maken het boek echter tot een belangwekkende studie die veel meer is dan 'alleen maar' een streekgeschiedenis.

G. van der Ham

A. Bleich, *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid: 1946-1986* (Amsterdam: Arbeiderspers, 1986, 207 blz., f24,50, ISBN 90 295 0212 6).

In een inleidend woord noemt Martin van Amerongen dit boek 'het interessantste dat er de afgelopen vier decennia aan Nederlandse *socialistica* is verschenen'. Eerdere publikaties over (de geschiedenis van) de PvdA doet hij af als 'rozerood drukwerk'. Van Amerongen prijst verder de moed van deze partij om de 'tot dusver ontoegankelijke' notulen van het bestuur ter hand te stellen aan een redactrice van *De Groene Amsterdammer*, een blad dat de sociaal-democraten zeker niet door dik en dun steunt.

Dit nu is wat al te veel lof in één adem. Zeker, *Een partij in de tijd* biedt een boeiend relaas, door de uitnemende stijl en meer nog door de aangehouden distantie en de subtiel gedoseerde ironie. Deze kwaliteiten doen het werk inderdaad uitstijgen boven veel geschrijf over de PvdA dat eerder in druk is verschenen. Werkelijk interessant zou dit boek echter pas zijn geweest als Bleich er — wat haar opdracht niet was — een studie van had gemaakt, een publikatie gebaseerd op meer dan zo te zien nogal haastig bijeengesprokkelde informatie uit de notulen van het partijbestuur en wat achtergrondliteratuur. Zoals het nu is onderbouwd en geïllustreerd noodt haar betoog niet zelden tot schouderophalen. Verslagen van vergaderingen vormen nu eenmaal een niet dan met de grootste omzichtigheid te hanteren bron. Een aantal gegeven citaten daaruit is goed voor een glimlach. Veel meer is er niet mee te beginnen. Is er echt, zoals Van Amerongen meent, moed voor nodig geweest om Bleich de notulen van het partijbestuur ter inzage te geven? Zij had met *Ga dan zelf naar Siberië!* al bewezen de PvdA weliswaar kritisch, maar toch in de eerste plaats evenwichtig en zeker niet malicieus te benaderen. Bovendien is het ook al niet waar dat die notulen tot dusver ontoegankelijk waren. De Nederlandse politieke partijen hebben er bijna alle een goede gewoonte van gemaakt hun archieven voor onderzoekers open te stellen. Van de geboden mogelijkheden wordt gelukkig op grote schaal gebruik gemaakt.

Maar het is onrechtvaardig de auteur van *Een partij in de tijd* op te knopen aan Van Amerongens lof. Het gaat om een kennelijk voor een groot publiek bestemd boek dat beoogt de grote lijn aan te geven in de geschiedenis van de PvdA. Zo bezien is de onderneming geslaagd. De structuur is helder, de opdeling in perioden logisch en voor zover nodig goed beredeneerd. De verhaallijn wordt door anekdotes versterkt en niet overwoerd. De al gesignaleerde distantie onttaardt nergens in meewarigheid. Bleich is bereid de dingen in hun tijd te zien en vanuit de motieven van toen te verklaren. Zo valt bijvoorbeeld haar oordeel over de Doorbraak opvallend genuanceerd uit. Zij acht het onjuist te spreken van een 'halverwege door het gewicht van de overgeleverde sociaal-democratische tradities tot staan gebrachte verrechtsing'. Wel is in de visie van Bleich de Doorbraak in haar oorspronkelijke opzet mislukt, maar de motieven die eraan ten grondslag lagen ontmoeten waardering. Ook de rol van de PvdA in de koude oorlog krijgt een wat andere dan de op dit moment gangbare interpretatie. De auteur geeft zich de nodige moeite om de sociaal-democraten vrij te pleiten van een al vroeg gretig meezingen in het anti-Russische koor. Pas vanaf 'Praag '48' ging het gerechtvaardigde protest tegen de gelijkschakeling in Oost- en Midden-Europa over in hysterie, maar, waarschuwt Bleich de lezer voor een gratuite veroordeling, de felheid van de PvdA tegen het totalitarisme was 'net iets minder absurd dan ze achteraf lijkt', gelet op hoe het toeging in de satellietstaten en in de Sovjetunie zelf.

Verfrissend is dit relaas van het wel en wee van de PvdA ook waar het nu eens niet de KVP en het CDA als bron van alle kwaad in de Nederlandse politiek aanwijst, maar duidelijk maakt dat de socialisten meermalen vooral door zichzelf zijn dwarsgezet. In 1957/1958 was dat bijvoorbeeld het geval (Bleich spreekt van een 'in zijn consequenties niet doordachte, half gewilde, verwijdering uit de Haagse regeringszetsels'), in 1977 natuurlijk en

verder in 1981/1982, al krijgt het CDA hier wel een veeg uit de pan vanwege zijn 'absoluut gebrek aan bereidheid om de socialistische partner althans zoveel te ontzien dat ze haar gezicht niet totaal zou verliezen'. De auteur spreekt kritisch over de partijleiding (autoritair en star in de jaren vijftig en vroege jaren zestig, daarna onzeker, tenslotte — in de periode Van den Heuvel en Van den Berg — grillig en opnieuw autoritair), zonder 'de basis' in alles gelijk te geven. Bleich heeft oog voor de tekortkomingen van de in de late jaren zestig aanstormende jongeren. Over Den Uyl — volgens haar portret niet geheel vrij van opportu-nisme maar over het algemeen toch consequent en 'conjunctuurbestendig' — is zij positief. Met Drees weet de auteur kennelijk geen raad; zij neemt althans als het over hem gaat steeds haar toevlucht tot cliché's als 'de wel zeer zuinige Drees die twee keer een bestedingbeperking doorvoerde'. De lezer wordt over de enige sociaal-democraat met meer dan één kabinet op zijn naam uit dit boek echt niets wijzer.

Het woord cliché is gevallen. Onvermijdelijk staan er in een met zoveel vaart geschreven boek veel glatte omschrijvingen en *sweeping statements*. Heel erg storend zijn die niet. Slechts een enkele keer glijdt de schrijfster echt uit, zoals wanneer zij de mythe reproduceert dat 'Het Huwelijk' (1966) in Amsterdam plaatsvond omdat de kroonprinses dat eiste. Daar-tegenover staan verschillende fraaie en rake beschrijvingen van situaties; men leze bijvoorbeeld de passages over het mandement van 1954 en de reacties van de PvdA daarop. De conclusie: vanuit zijn bescheiden opzet beoordeeld een waardevol boek.

D. F. J. Bosscher

A. Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak? De rooms-rote samenwerking en het einde van de brede basis, 1948-1958* (Dissertatie Leiden 1986; Amsterdam: Bert Bakker, 1986, 357 blz., f29,90, ISBN 90 351 0407 2).

De schrijfster van dit boek is politicologe, redactrice van het dagblad *Trouw* en parlementair medewerkster van *Opzij*. De centrale vraagstelling van dit vlot geschreven werk is de volgende: hoe komt het dat de Partij van de Arbeid na de oorlog steeds deel uitmaakte van de regering en dat hier na 1958, op een paar uitzonderingen na, een eind aan is gekomen?

Een poging tot antwoord op deze vraag is gedaan door de politicoloog Daudt, die daarvoor gebruik heeft gemaakt van de zogenaamde 'Nolens-doctrine'. In 1925 wees de toenmalige politieke leider van de katholieken, Nolens, samenwerking van zijn partij met de sociaal-democraten af. Alleen 'bij uiterste noodzaak' was Nolens bereid om met hen samen te werken in een regering. Volgens Daudt nu heeft deze 'Nolens-doctrine' tot op heden — Daudt schreef dit in 1979 — bij de katholieken opgeld gedaan. Uit nieuwsgierigheid naar de houdbaarheid van Daudts stelling is *Visser's* boek ontstaan.

Wie vervolgens verwacht dat dit boek ook in hoofdzaak zal gaan over de vraag of Daudt gelijk heeft of niet en over de rooms-rote samenwerking van na de oorlog komt bedrogen uit. Want in dezelfde inleiding waarin zij Daudts theorie noemt als ontstaansgrond van dit boek deelt de schrijfster vervolgens mede dat in dit boek centraal zullen staan de vier kabinetformaties van 1948, 1951, 1952 en 1956 en dat dit boek in eerste instantie een aanzet is tot parlementaire geschiedschrijving. En dat laatste klopt wel. Het leeuwedeel van deze studie is een zeer gedetailleerde beschrijving van de genoemde kabinetformaties. Als reden voor deze onderwerpkeuze noemt schrijfster het feit dat bij kabinetformaties de beweegre-